

ЗАГАЛЬНИЙ ОБРАЗ САДИБИ СЕЛЯНИНА-ГОСПОДАРЯ (УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У даній статті стисло відображені основні підходи селян-господарів українсько-польського пограниччя до оформлення своїх садиб, підкреслюється сталість традицій, а також ментальна здатність українців, що, за статистикою, домінували серед селянства пограниччя у даний історичний період (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) до застосування новітніх європейських здобутків у цьому напрямі.

Ключові слова: садиба, дім, український селянин-господар, традиції, нововведення, українсько-польське пограниччя (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.)

This article briefly describes the main approaches of peasants-owners of the Ukrainian-Polish borderland to the designation of their estates, emphasizes the sustainability of traditions, as well as the mental capacity of Ukrainians, which, according to statistics, dominated in the given historical period (second half of the XIX - first half of the XX century) to the use of the latest European achievements in this direction.

Key words: farmstead, house, Ukrainian peasant-owner, traditions, innovations, Ukrainian-Polish borderland (second half of the XIX - first half of XX century).

Дана стаття є одним з підрозділів розділу ІІІ цілісного монографічного дослідження «Народна побутова культура українсько-польського пограниччя: етико-естетичний аспект (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.)», виконаного автором.

Окремі відомості з даного конкретного питання почерпнуті з праць: Хв. Вовк. Студії української етнографії та антропології. – К., 1995; «Бойківщина: історико-етнографічне дослідження». – К., 1983; Данилюк А. Народне житло Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – «Народна творчість та етнографія». – 1981, №6; «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах». – Львів, 2002; Костюк Н. Мовно-духовний образ дому у творах лемківських авторів. – Lemkowie, Wojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Legnica - Zielona Góra. – 2007; Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат ХІХ – ХХ ст. // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – №13. – Пряшів, 1998; Мельниченко П. Оздоблення садиви виробами з дерева. – К., 1991; Радович Р. Народне житло. Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1997; Ярошевич Й. Русини Більського повіту. – «Над Бугом і Нарвою». – Bielsk Podlaski. – 1933, №14 та ін., а також матеріали архіву ІН НАН України і власних польових досліджень автора (2009 – 2013).

Світоглядні засади, природні умови, а також вікові традиції народного будівництва українців зумовили сталість характеру, загального вигляду та внутрішнього оформлення житла селян українсько-польського пограниччя упродовж століття, хоча у міжвоєнний період тут відбулись деякі зміни. В описах Побужжя Ф.Малицький («Бистрий Буг»), зокрема в селах та містечках Долобичів, Потуржин, Вишків, Володава, Томашів, Крилів, Грубешів, Варіж, Новосілки, Турковичі постає «біла хата у вишняку»: «Навесні ота біла хата без загати молодшала, ясніла великими вікнами з розмальованими віконницями». Цей образ зустрічаємо у спогадах Ф. Малицького про свій рідний край постійно: над Бугом «скрізь я бачив нашу білу хату», або: «біла хатинка, над якою смутно смерека шумить». Із спогадів В.Лучука,

Й. Струцюка, П.Маха – вихідців із Холмщини, постають деякі деталі, що доповнюють загальний образ «родового гнізда» українця, конкретизують реалії господарського побуту, відтворюють «знаки» рідного краю: «дубові ночви під плотом», «півні, грядки і вила», «од Грубешова до Холма... ростуть тополі», а «річка молода... ластівок в собі купає»; «Ось – лавчина, ялинка, подвір'я, навіть казка бабусина є «... Я звеличу стареньку хату і прадідівський наш поріг» (Й.Струцюк). Двір, господарська забудова невіддільні від загального ландшафту та одвічних святинь:

*Я в Корхові.
На високому пагорбі чола
печаль струменить хрестами,
А невдалік калина стоїть...*

(П.Мах)

Про калину, як звичний атрибут селянського осідку часто йдеться в пісенній творчості Підляшшя:

*А в пана Андрія стояла каліна...
Пуд тею каліной Маннюля стояла...*

Характер забудови обумовлювався положенням господарського двору щодо природного доквілля («Старенька хата хилиться на Буг»).

Народна будівельна культура виявляється в глибокому розумінні потреби гармонізації своїх дій з благоустрою власного двору (садиби, обійстя) з оточуючим середовищем.

Народна будівельна творчість – явище багатомірне, яке розвивалось у руслі поступу загальнолюдської цивілізації. Воно постійно зазнавало впливу різних факторів суспільного, зокрема суспільно-світоглядного, соціально-економічного, морального характеру, сприймаючи на своєму шляху все найцінніше. Цим зумовлено виникнення різних форм, застосування конструктивних прийомів, характерних для всієї української архітектури. Типові риси в усіх регіонах України простежуються у плані будинку, організації використання окремих приміщень, у художньому оздобленні. Вони виробились у процесі багатовікового розвитку і є результатом спільності етнічного складу народу, а також творчого методу народних майстрів.

Говорячи про будівельну культуру населення українсько-польського пограниччя, не можна зігнорувати історичні чинники, що вплинули на конкретні типові ознаки, які були результатом впливу цих чинників. Так, територія Більська Підляського, середнє Побужжя, особливо в долині Бугу – це пограниччя зарубинецької культури, що розповсюдилась по басейну Прип'яті, Дніпра, Десни й Сожі.

Зарубинецька культура стикалася на цій території з пшеворською, що охоплювала басейн Вісли й частину басейну Одера. У той же період (III-IV ст.) на території обох слов'янських культур (східнослов'янської й західнослов'янської) з'являються нові елементи, характерні для германської людності (готів, гепідів), мігруючої в напрямку чорноморських степів (вельбарська культура). Пізньоримське поселення зникає на Побужжі в V ст.н.е. Найстаріші ранньосередньовічні поселення датовані другою половиною VI ст. – між притоками Бугу Ливцем і Нурцем (Підляська низина) з Ломіжинським Межиріччям і Більською височиною.

Вчені вказують також на зрощення двох поселенських традицій – старого руського люду, що заселяє територію Середнього Побужжя від початку VI ст. н.е. і прийшлого – мазовецького населення. Мазовецька колонізація почалась в XI ст. Мазовецька народність була асимільована руським людом, який частково прийняв мазовецьку конструкцію могил, утримуючи її до XIII ст.

Щодо населення, то антропология свідчить, що і Волинь, і середньовічна Берестейська Земля (тобто Середнє Побужжя) були заселені народністю, що належала до центрального українського антропологічного типу. Підкреслюється, що простір Підляшшя у X ст. колонізували «від півдня берегом Бугу разом з експансією руських

князів волинські русини, а не північно-східні дреговичі...». (Холмщина і Підляшшя, С.29). За М. Грушевським, дуліби – це найстаріша, праслов'янська назва населення даного регіону, пізніші – волиняни і бужани (від назви Волинь і Бужеськ). Територія, яку заселяли дуліби, була кордоном з територією, заселеною балтійцями.

Давньоруська (давньоукраїнська) спільність населення Підляшшя й Холмщини з центральноукраїнським відобразилась в характерних рисах забудови, в підходах до господарювання, в естетичних уподобаннях, зокрема в оформленні садиби.

Усі українці, незалежно від їх місцезнаходження, виходили з того, що ділянка землі, призначена під будову («пляц», «обисць», «обійстя», «город», «обоза», «оків») має бути звернена до сонця, до півдня. Друга умова – житло потрібно зводити там, де є зручний підступ до ріки чи потоку або де можна поставити джерельну криницю.

У історико-географічних нарисах ХІХ ст. відзначається, що українці Люблінщини «...біля будинків, як в Малоросії, розводять квітники і фруктові садочки, у яких нерідко тримають вулики з бджолами». Садівництво було добре розвинене особливо на Холмщині – різні сорти яблунь, груш, вишні, черешні, сливи, морви, волоські горіхи, малина, порічки, агруст. Можна скласти картину про кількість осідку, відведеного під сади з таких свідчень: «Так, на сто садів (на Холмщині й Підляшші – Є.С.) мали порічки 67 садів, агруст 27 садів, малини 70 садів, полуниці 59 садів, суниці 24 сади, ліщини (лісковий горіх) 25 садів. Щодо кількості цих кущів, то на 1 га саду було в пересічі 72 кущів порічок та 36 кущів агрусту».

Традиційна поетично-романтична ментальність українця обумовила загальнопоширений образ рідного житла в оточенні краси й достатку, що дає оточуюча природа, де б не жив українець. «Садок вишневий коло хати»... ми зустрічаємо і в поезії Т. Шевченка, і в колядках та щедрівках українців, що проживали в найпівнічніших районах нашої етнічної території – в Північному Підляшші: «Ой чиї ж чиї ж дворця новенькі – коляда / дворця новенькі сад вишньовенький – коляда». І загалом тут фігурують загальноукраїнські образи і символи краси і достатку.

«В першум городі вішні-черешніє

В другом городі вінни яблушка

В третьом городі жито-пшениця».

(«Традиційні пісні українців Північного Підляшшя», ст. 37).

Загалом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Холмщина і Підляшшя, особливо східна частина, що була найбільш заселена українцями, залишалася аграрним краєм. У селах Холмського, Грубешівського, Томашівського, Володавського повітів проживали переважно українці. Упродовж другої половини ХІХ ст. селянські наділи в заселених українцями районах постійно зменшувались. Якщо в 1864 р. в повіті Більському в середньому на господарство припадало 21, 5 морга, у Володавському 25,3 морга, то вже в 1875 р. у Володавському було 7 моргів, а в інших – по 2-3 морги. Лише на Холмщині (від Володави до Грубешова) родина середнього достатку мала 10 моргів землі. Це вже був господар. Добрий господар мав 15-20 моргів і більше землі. На Холмщині трипільна система була переважаючою. Оралі плугом з теліжкою. Перед другою світовою війною у доброго господаря була жнивварка, косарка, молотарка, що приводилась в дію кіньми (молотарка – завдяки розташованому посеред подвір'я «керату»). Скрізь сіяли льон і коноплі, на Володавщині та Томашівщині особливо багато землі відводили під ці культури. Переробка їх вимагала наявності в господарстві терлиць, коловоротів і ін. На Грубешівщині був розвинутий ткацький промисел, окремі села тут виробляли по 300 тисяч ліктів полотна. Всі ці засоби виробництва вимагали певного місця на господарському подвір'ї та в хаті.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Холмщині та Підляшші важливе місце посідає скотарство. Селяни Холмщини й Підляшшя тримали троє-четверо коней, чотири-п'ять корів, свині вівці, кури, гуси («Холмщина й Підляшшя», С.109). А ще треба було розмістити вози, сани, інший інвентар. Все це обумовлювало характер

розміщення окремих об'єктів у садибі. Як правило, у садибі («пляц», «обійсціє») в даному регіоні огорожувалось. За уявленням підляських селян, садиба разом з городом мала бути огорожена. В одній з пісень, яких співали на хрестинах, йдеться:

*Ой чий то город негороджани,
Негороджени неосаджани...
Ой чий то город нигороджаний
Нигороджаний ниобстружаний...
...Поб'ємо кульє всьо дубовоє...*

На Холмщині дім з городом і садом знаходився по один бік подвір'я, з правого боку подвір'я розташовувались хлів, стайня, курник, обора, в кінці подвір'я навпроти хати – стодола. На подвір'ї, майже в центрі – колодязь («студня») з жолобами для поїння худоби і «крат», який деякі господарі на зиму ховали до стодоли (чи обори), якщо в хаті було досить рук, щоб нарізати січки для худоби на січкарні вручну.

Приблизно таким самим було розташування житла та господарських об'єктів по цей бік сучасного українсько-польського кордону – у Любомльському і Шацькому р-нах. Волинської обл., що у другій половині XIX – на початку XX ст. належали до Росії. Вся забудова – з городом, садом тут називалась хазяйством, подвір'я – двір.

А ось як виглядала садиба на Любачівщині: «Посмутнілі, погаслі вікна. Присадкуватий комин, стріха з острівцями зеленого моху. Наша хата була рублена, із соснових колод. Щілини та виїмки між колодами були зароблені лляною паклею упереміж з глиною, а відтак вибілені гашеним вапном. Збоку від хати стояв довгий хлів з таких же колод, але не білених. Хлів під одним солом'яним дахом раціонально об'єднував декілька окремих стаєнь, зокрема для однієї – двох корів, коней, свиней, овець. Мали тут своє окреме місце гуси, кури. Довкруг хати відкривався краєвид, від якого важко було відірвати очі. За невеликим садом виднілася у низовині срібляста річка Солотвина, обабіч якої стояли шеренги лапятих вільх, а далі розгляглися луки та хвилясті поля. «Невдовзі... вогняний вихор пройшовся по всьому селу... Досягнула вогнева хвиля і нашу хату, клуню, хлів і стодолу. Більшої половини своєї крони позбувся крилатий столітній дуб, липа».

У XIX ст. на Холмщині й Підляшші побутовало трикамерне житло, до складу якого входили «хата», «сень» (сіни) і «комора», тобто житло типу хата – сіни – комора, що вважається класичним типом української хати. Цей тип мав місце на заході Українського Полісся і на рубежі XVIII – XIX ст. був повсюдно поширений у південно-східній частині колишнього Любелського воєводства (Холмщина), на території колишньої Седлецької губернії, в околицях Грубешова. Комора поступово перетворилася в друге житлове приміщення. Виникло житло типу: хата – сіни – хата. Такі будівлі в к. XIX – на поч. XX ст. відомі на території Седлецької губернії. У будівлях з двома житловими приміщеннями комору часто виділяли в сінях або прибудовували до причілкової стіни хати. Відомий з першої половини XIX ст. ще один тип житлової будівлі – хата (житло) розміщена між сіньми і коморою. (Більський повіт, Холмська губернія). Дискусійним є питання про поширеність серед українського населення «подвійних» (дворядкових жител – будівель з виділеними по ширині житлового приміщення ванькирами, коморами чи іншими камерами). Є свідчення про їх значне поширення серед заможних верств населення (як польського, так і українського) в другій половині XIX ст., хоч їх наявність на Холмщині і Підляшші деякими дослідниками заперечується.

Досить часто в к. XIX – на поч. XX ст. на дві чи три частини перегороджували сіни: хата/кухня – сіни/сіни – хата/комора (с. Кривоверба Холмського воєводства), хата/кухня – сіни/комора/сіни – комора (с. Каплоноси Холмського воєводства), хата/кухня – сіни/сіни – стайня (с. Кривоверба Холмського воєводства та ін. (Холмщина і Підляшшя. – С. 117).

Поширення будівель, де комора розташовувалася паралельно до житлового

приміщення, як підкреслюють дослідники, спостерігається у районах зі значною концентрацією дрібної української шляхти. «Хати з виділеними по ширині житлової камери ванькирами чи коморами відомі на Волині, півночі Львівської області, Львівському Підгір'ї, траплялися у деяких районах Поділля й Карпат, такі житла споруджувала козацька старшина на Лівобережжі...» (Холмщина і Підляшшя, С. 117-118). І. Могитич, аналізуючи бойківський варіант такої хати, виводить її походження від житла рядових дружинників давньоруських оборонних споруд, вказує, що зруб-п'ятистінок, який входить цілісним компонуючим елементом до складу такого житла, виник ще в період Київської Русі і проіснував на території розселення східних слов'ян аж до ХХ ст.

Траплялись у окремих місцевостях випадки, коли під одним дахом з хатою блокувалися деякі господарські приміщення – хлівець, стайня, конюшня, шпихлір тощо в різних комбінаціях. Причини такого явища, не типового для даної території, потребують дослідження. Поки що відомий підхід до пояснення цього явища дослідником Холмщини В. Ткачем (див.: Холмщина і Підляшшя, С.118.), який вважав, що блокування в одному ряду з хатою інших холодних будівель було однією з диференціюючих рис, котрі відрізняли українське житло Холмщини та Підляшшя від польського. Дослідники вказують також на наявність в деяких житлових будівлях «широких сіней», які могли бути прохідними («на виліт») або мали лише один вхід, з чільного фасаду.

У традиційному житлі українців Холмщини та Підляшшя майже ніколи не було ганків перед входом у сіни. В окремих селах за рахунок сіней виділяли внутрішню «нішу» (підсіни) (Холмщина і Підляшшя, С.118). Один з варіантів (докладніше – Холмщина і Підляшшя, С.118) житлової будівлі з підсінями відомі в околицях Шацька Любомльського р-ну Волинської області (села Мельники, Острів'я, Шацьк та ін.).

У поліських селах добудовували в трикамерному житлі ще одну комору для зберігання овочів («стебку», «пукліт»). Типовою, як вказується у літературі, для західних районів України є добудова приміщення для сільсько-господарського реманенту, яке називалось «хлів» («Українське народознавство». – Львів, 1904, С.461).

У другій половині ХІХ ст. курних хат у даному регіоні пограниччя не було, за рідкими винятками.

Як на Холмщині, так і Підляшші, переважали чотирихилі дахи на кроквах. Така форма даху була характерна для оселі українського і польського населення. Дахи покривали соломою.

Найважливішими спорудами, крім хати, в садибі були клуня (стодола), в Карпатах – боїще та хлів. Розташування складових частин клуні було однаковим на всій території українсько-польського пограниччя. У стодолі (клуні) знаходився тік, де обмолочували збіжжя, по боках – засторонки, в яких тримали снопи жита, пшениці, ячменю, обмолочену соломю, часом сіно. Тік робили з добре утрамбованої глини. Зовнішній вигляд стодолі мав типовий для всіх українських сіл вигляд. Стодоли мали високі дахи і низькі стіни з високими, найчастіше двостулковими воротами. У плані вони були квадратні, прямокутні, зрідка такі, що нагадували овал (семи- і восьмикутні будівлі). Дахи у клунях тримались на ключинах, які лежали на сволюку, покладеному на поставлені в ряд сохи.

Худобу утримували в хлівах (в деяких поліських селах – «одринах»). У багатьох місцевостях хліви називали стайнями або оборами (Холмщина). На Холмщині стайнями називали місця утримання коней. У кожному господарстві були нависи (шопи), відкриті з одного боку будівлі, де складали дрова, сільськогосподарське знаряддя, ставили вози, сани. В деяких поліських селах при хатах для цього відводили окремі приміщення – колешні. Усі будівлі двору об'єднувались в один ансамбль за допомогою огорож, які водночас були перешкодою для худоби і лісових звірів.

У лемків до складу обійстя входять такі об'єкти: стодола (стоділка) стайня

(стаєнка) оборіг, куча, курник, сипанка (шпихлір), комора, загата, пивниця, боїско, шопа, колесня (колешня), студня (студенка), сушарня овочів, плетар, пліт, подвір'я (подворец).

Можна говорити про мовно-культурний образ дому, оселі як загального поняття, що охоплює весь найближчий простір, у якому проходить життя людини. На польсько-українському пограниччі, як правило, слово «дім» у значенні «хата» майже не вживалось. Хата, халупа (Холмщина, Лемківщина), хижа (Лемківщина) – це селянська дерев'яна хата, вкрита соломною чи гонтом. У словнику М. Онишкевича дається пояснення: «Дім – мурована хата, вкрита черепицею. Дім – мурований, бо інакше – хижа або хата».

В основі народного стереотипу дому для жителів пограниччя лежить не уявлення про будівлю, а уявлення про щось створене, постійне, спільне для всіх «своїх». У лемківському говорі первинне значення виразу «дім» було пов'язане з родинною спільнотою, ріднею. Це характерне й для інших місцевих говорів пограниччя. Реалізація концепту «Дім перш за все» як психосоціального об'єкту, як цінності є типовою для традиційної народної культури слов'янських народів.

Щодо слова «хата», то воно теж подекуди вживалось і в значенні господа, тобто вся господарська забудова разом з хатою. З лемківських говірок встановлюємо, що хата часто асоціюється з поняттям ґрунт і навіть худоба. У традиційному уявленні хижа поєднується з господарськими будівлями, які часто розташовувалися під одним дахом з житловим приміщенням (т.зв. «довга хижа») або ж знаходилися на території обійстя чи загороди. Увесь комплекс господарських будівель сприймався лемками як продовження домівки, утворюючи нерозривне ціле – газдівку. На усі ці будівлі поширювалися охоронні практики: «Прокіп Парашак обышов з паском хижу, сыпанец, стайню, кучу, кузню и вітрак, аж пак з повагом перекрочыв поріг хыжы зо словами: «Христос воскрес!»» (Костюк Н. «Мовно-культурний образ дому... – С.456).

Лемківська хижа в середині XIX ст. ще була курною, що відповідало традиційному уявленню лемків: «Хыжа мусит быти димом. /Добрі окопчена, Хоц бы была така чорна, / Як угель спалена / Втвди буде витримала / І не буде гнила». (Костюк Н. Мовно-культурний образ дому... – С.457.). Про будівельний матеріал, з якого будують хату: « Хыжа з тесаного дерева, крыта гонтом (західна Лемківщина), і не было ту нич з глини, лем з кльоців, зо швалів, делин, округляків; навет підпоры, што пыдперали од берега причолок, были з грубых ялицьових пняків». Загальний вигляд: Хыжа довга, курна, віконця маленькі». (Костюк Н. Мовно-культурний образ дому... – С.457.). Основні риси типової лемківської хижі: дерев'яна, курна, задимлена, чорна, чеперата, крита гонтом (соломою, бляхою), мальована на жовто, отулена загатою, низка, мала, моціцька, велька, простора. Розміри та вигляд хижі: нова, стара, простора, порядна, солідна – свідчили про майновий стан господарів. Про обійстя доброго господаря: «Штесьо гвошов на подвіря, хыжа была велика, стодола осібна, видно жи мешкат ту заможный газда» (Костюк Н... – С.457).

На Бойківщині хати всюди крили соломною. Будівлі вирізнялися добре виваженими пропорціями, оригінальним завершенням фасадів у вигляді галерей із стовпчиками. У плані бойківської хати відрізнялися розміщенням у ній житлових приміщень між коморою і сіньми. У західній частині хати дуже часто блокувалися з господарськими приміщеннями у довжину.

На рівнинній галицькій частині пограниччя (Мостищина, зокрема в с. Буців, Шегині, Волиця) місце під всією забудовою і інфраструктурою має назву пляц, обійстя. У другій половині XIX – на початку XX ст. хата (халупа) в плані мала такі різновиди: кімната, кухня, сіни (там пекарський «пец» – це в доброго господаря; в біднішого – хата і комора; в заможного – дві кімнати через сіни, комора окремо (прибік). Горище має назву стрих або вишка (на Холмщині – вишки). На подвір'ї криниця розташовувалась справа від житлового будинку, стодола, господарські будівлі – теж,

тільки далі від криниці. Господарські будівлі – це, крім стодоли, яку ще називали боїско, возовня, хлів (стайня), оборіг з сіном. У stodолі – три сусіки. Сад знаходиться переважно за хатою. У багатьох господарів були вулики.

Як правило, на рівнинній частині всього українського пограниччя (з обох боків кордону), включаючи гірські села Бойківщини і Лемківщини (де город розміщувався оддалік від хати), біля хати був невеличкий город з грядками цибулі, часнику, «салати», кропу, які господиня хотіла мати для зручності «під рукою». Перед II світовою війною почали вирощувати помідори. Інші овочеві культури, як і зернові, висаджувались і висівались «в поли». На городі, окрім того, вирощувались квіти – піонії, айстри, жоржини, «нюфтки» (крокіс), «півники» (лілові і жовті), на Холмщині – мальви. Скрізь з обох боків хати або за нею садили кущі жасмину («ясьок», «кілкічка») та бузку. З боку від стежки, що вела від хати, садили дерево (або кілька дерев) – ясен, вербу, тополю.

Співвідносність будівлі з просторовим оточенням, визначення її місця в цьому оточенні, гармонійність з ним є неписаним принципом у народному будівництві. Цей принцип виводить конструктивно-технологічні засоби на архітектурно-художню основу будівництва, і, в першу чергу, житлового будівництва.

Головним будівельним матеріалом упродовж усього пограниччя було дерево. На Холмщині та Підляшші, як на Поліссі та Волині, перевагу віддавали сосні. Хоча в піснях з північного Підляшшя (часто в обрядових піснях) як найкраще для будівництва житла фігурує дерево явір. Можливо, це данина старій загальноукраїнській традиції: «Поїдемо до бору, Насічемо явору, Явору насічемо, Світлицю збудуємо». Згадується також липа: «Зотні Ясюню ліпку дитяті на колибку...». (Традиційні пісні українців Північного Підляшшя. – С.52.). Тим більше це стосується гірських районів, заселених бойками і лемками, де народні майстри, добре знаючи властивості потрібних для будівництва порід дерева, створювали з нього шедеври архітектури.

Зруб хати в лісових і гірських районах пограниччя був відкритий. Добре підібрані й оброблені вінці зрубу обумовлювали чудову фактуру стін, що створювала враження вагомості, взаємної пов'язаності та міцності. Конкретні технологічні властивості матеріалу – дерева (наприклад, довжина колоди), рівень будівельної техніки (обробка дерева сокирою, відсутність металевих цвяхів) зумовлюють як сам процес будівництва, так і в основному розміри й форму самих споруд (прямокутні, квадратні хати) і деталей (отвори для світла, врубки, форма даху та ін.), що дало органічно злиті з матеріалом архітектурні форми і тільки їм властиву архітектурну виразність. Кожна порода дерева вмщує багатоманітність малюнків текстури: від простих дрібних зигзагів – до складних композиційних сюжетів. Кожна порода дерева має свій колір. Колір деревини дуба – від жовтувато-білого до жовтувато-коричневого з сіруватим або зеленуватим відтінком. «Сіруватий, спокійний тон хати всередині робив на мене дуже приємне враження», – писав В. Щербаківський. Бук має деревину від рожево-жовтого до червонувато-бурого кольору із слабо вираженими річними кільцями. Деревина граба – білувато-сірого кольору із слабо вираженою текстурою. Клен і явір мають тверду і щільну деревину з жовтувато-білим кольором із шовковистим блиском та гарною текстурою. «Кленова хата всередині бувала така біла, як вимазана крейдою, або білою глиною». Дуже часто цю породу використовують для вирізьблення архітектурних деталей. Ясен має деревину сірого кольору з рожевим або жовтуватим відтінком. Текстура різко виражена, рисунок у вигляді смуг. Світла деревина ясена з часом темніє. Вона тверда, добре зберігається в сухому місці і під водою, але в умовах перепадів вологості швидко загниває. Тому ясен застосовується у столярно-декоративних роботах тільки для внутрішнього оздоблення дверей, стін та ін. Деревина вільхи у свіжозрубаному стані – біла, але на повітрі швидко набуває червонувато-бурого кольору. Вона добра для всіх видів робіт, але через невеликі розміри стовбура, незначні запаси цієї деревини її використовували рідко, частіше

всього як додатковий матеріал. Недостатньо тверда для будівництва деревина липи часто застосовується для оздоблення інтер'єру житла – для виготовлення рамок, полицок, шкатулок, посуду. З тиса, що має однорідну структуру і що добре піддається різьбі, роблять меблі, зокрема столи («Застеляйте столи тисові...»).

При будівництві житла брались до уваги не лише твердість, що гарантувала довголіття будівлі, а й декоративні якості деревини. Господарі й господині намагались надати деревині бажаного естетичного вигляду. Щоб деревина мала темніший відтінок і була витривалішою, її мочили в гноївці. А на Лемківщині, аби стіни не псувались від дощу, ялинові дошки мажуть олією, вони від того стають червонуватими. Вибирали також деревину певного (відповідного) віку, коли вона найбільш придатна для будівництва. «Геблені хати раз на рік промазували олією з льону, а також (в горах) сировицею – гірською солоною водою, аби червак не їв і не пукало» Щоб вироби з дерева (малі архітектурні деталі, меблі, посуд) не тріскалися, їх випарювали у відварах та настоях з різних рослин (дубова кора, яка давала ще й колір, нагідки (в народі – крокіс), кропива та ін., мочили в олії, капустяному розсолі або занурювали в соляну ропу. Дошки для причілкових схилів, дахів обпалювали, щоб краще виглядав різьблений декор, яким прикрашали причілки. До того ж дим консервував і зберігав його. Відповідно до традиційних світоглядних позицій населення Карпат найдоцільнішим вважалось природне консервування деревини на повітрі – «аби ся добре вимарінувало». Наприклад, зрізаний явір повинен був пролежати чотири роки, бо, за народними поглядами, «він протягом часу на землі росте», кріпне і потім менше піддається гнилизні.

В Українських Карпатах у народному будівництві найбільше використовували хвойні породи дерев. З них також вирізьблювали архітектурні оздоби.

Натуральна краса деревини в районах, багатих на ліс, вважалась найкращою окрасою хати. Тому тривалий час, коли в лісах було достатньо доброї деревини, в будівлях основну декоративну функцію виконували самі колоди. Вони робили стіни виразними, збагаченими світлом і тінню. У формуванні дерев'яних споруд тут завжди використовувався принцип контрасту, оскільки, через недостатнє сонячне освітлення визначалася особлива виразність архітектури. У другій половині XIX – і особливо на початку XX ст. у зв'язку із масовою вирубкою лісів, що було наслідком розвитку лісообробної промисловості, у народному будівництві, поряд з колодами, почали застосовувати бруси, які відрізнялись характером обробки поверхні, – замість заокруглених вінців з'явилися гладкі поверхні стін, що складались з окантованих колод. Дещо пізніше в українських селах виникла інша художня тенденція в обробці поверхні стін – обшальовання стін повністю або частково тесаними дошками, гонтом. На початку XX ст. обшальовання тесаними дошками здійснювалось як вздовж стін, так і вертикально. Подекуди шви між дошками «зашивали» тоненькими дерев'яними клинками – рейками.

При вертикальній шалівці використовують два основних прийоми кріплення з націльниками (рейками). Дощова вода легко стікає вздовж рейок, минаючи стики самої шалівки. Завдяки рельєфу поверхні стіни, що створюється за допомогою вертикальних рейок, краще сприймається увесь фасад будівлі. Подекуди зустрічаються хати з комбінованою шалівкою. Довгими писаними дошками обшальовані краї будівель, горизонтальними, короткими – всі стіни інколи піддашся виділяють окремо гонтом.

Сильний художній ефект створює так зване «косе» шальовання, яке будівельники застосовували з давніх-давен, особливо при обшальовуванні причілків.

Традиційним елементом оздоблення житлових будівель українців є художня різьба. Різьба по дереву прикрашає стовпчики та арки галерей, дерев'яні балки-сволоки, одвірки тощо. В Українських Карпатах, в тому числі на досліджуваній території Бойківщини й Лемківщини, створювались величні ансамблі простих дерев'яних будівель, що завдяки різьбі сприймались, як музика в дереві. Щоправда, в

Карпатах різьблення було найбільш поширене в південно-східній частині гір і значно менше в північно-західній частині. Тут воно зустрічалось тільки на одвірках і стовпчиках галерей чи опас. На Бойківщині орнамент на одвірках зустрічається рідко і «проходить упоперек одвірків у нижній частині і цим схожий на вишивку на рушниках або на рукавах сорочки».

Декорування житла всередині певною мірою загальне і традиційне, започатковане ще у глибокій минувшині. Одна частина оздоб пов'язана із самою конструкцією хати (наприклад, сволоки, які часто бувають гарно оздоблені різьбою). Інша частина декорування незалежна від конструкції. Це образи на покутті і стінах, посуд на миснику, вишиті рушники і ін. У досліджуваний період основні традиційні мотиви декоративної різьби та малюнку залишаються типовими для різних регіонів України і зокрема пограниччя. Це – розета, хрест, риба, листя папороті, «вазонак» (дерево життя), хвиляста лінія і ін. Хоча, з кінця XIX ст. і до початку II світової війни (особливо в міжвоєнний період, коли населення пограниччя змушене було мігрувати та й під впливом політичного тиску з боку сильніших народів-сусідів) проглядаються спроби селян індивідуалізувати своє житло у відповідності до обставин і власних смаків, поєднуючи різноманітні стилі, техніки, прийоми оздоблення, а також орнаментальні мотиви, кольори. Так, наприклад, в загальну гаму жовтуватого-сірих кольорів дерев'яних частин житлових будівель деяких бойківських сіл вводиться синій колір, надзвичайно красиве різьблення ганку у відповідності до стилю майстрів із Закарпатської Бойківщини. Так само несподівано вривається в загальне згромадження білих хат шальована хата заможного господаря, помальована у небесно-голубий колір у Холмському повіті (Холмщина).

Слід зазначити, що поступово упродовж століття в оформленні сільського житла фарби, барвники, бляшане покриття будівель набувають дедалі ширшого застосування. Для господаря з Холмщини, Надбужанщини, який у результаті I-ої світової війни змушений був кілька років блукати просторами Росії (був у так званих біженцях), втратив все своє майно і, пішки повернувся на рідне подвір'я, було справою честі швидко відбудувати господарку і самоутвердити себе у ній. Це дозволяли матеріали, які з'являлися у продажу і були зручними для швидкого будівництва, зокрема житла. Цьому сприяють і тодішні загальні тенденції у будівництві. Про це йдеться у спогадах однієї з колишніх мешканок села Демолтичі-Королівські (Холмщина): «Через кілька років вже і хата під білою бляхою, і хлів, і стодола, пара коней, не одна, а декілька корів, свині, вівці. Здавалося є все...». Однак через політичні переслідування з боку польських урядовців, загострення україно-польських взаємин під впливом тиску більшовицької пропаганди люди позбуваються того звичного душевного комфорту, який вселяє в їх душі традиційний культурно-духовний елемент життя, за який вони чіпляються як за останню надію: «...Тут був сад, а там криниця, ось тут – дрібний дзвін прив'язаної рейки попереджав про небезпеку... збереглась моя рідна хата, а при ній – стара-престара липа, що навіть бабуня не знала, хто її садив» («Депортації», С.314.).

І все ж традиційні засоби художнього оформлення житла продовжують зберігатись упродовж всього досліджуваного періоду. Утилітарно-практичні цілі традиційно переплітались із світоглядними засадами та естетичними уподобаннями. Лемки найчастіше обтесували дерево з двох або чотирьох боків для того, щоб підвалини краще пасували одна до одної і щоб стіни були гладкі. Технологічні прийоми водночас впливали на екстер'єр та інтер'єр житла. Сволоки лемки ніколи не білили. У курних хатах вздовж стін чи лише фасадної стіни клали нижче сволока два паралельні бруски («грядки», «грагарі») які використовували для сушіння дров, лікарських трав тощо.

Сволоки оздоблювали різьбою. Традиційний орнамент – розета, хрест, риби, листя папороті. Матеріалами для покриття даху у досліджуваний період були гонти та житня солома. На польській Лемківщині хати, пошиті житньою соломкою, майстер

укладав у вигляді східців сніпками-китицями. Були дві форми вхідних дверей – прямокутної і прямокутної з овальним верхом. Друга форма (вгорі овал) мала місце в Сяноцькому і Горлицькому повітах («Лемківщина», т.2. С.265). Двері арочної форми мали переважно заможні селяни. Розміри дверей тут були незначними (С. 265). Вікна («облак», «облачок», «вигляд», «вузор», «оболоки») бойки виготовляли із смереки та ялини. Аж до початку ХХ ст. вони тут мали (в курних і напівкурних хатах) прямокутну форму (35 x 40 см, 40 x 50 см, 50 x 60 см, навіть 30 x 30 см («Лемківщина, Т.1, С.265). Поступово, в ході конструктивного вдосконалення отворів для вікон, вікна збільшуються у розмірі – 60 x 75 см, 65 x 75 см, 45 x 90 см. («Лемк.», Т.І, С. 266). Вікна складались з різної кількості шибок – від однієї до дванадцяти, спорадично зустрічались вікна з 20-30 маленькими шибками («Лемк.», С. 266). Горизонтальне планування хати належить до однієї з найголовніших типологічних ознак житла. Для усієї території Лемківщини в кінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. були характерні двокамерні, трикамерні, спорадично чотирикамерні житла з однією та двома п'ятистінками, а також блокування їх з господарськими приміщеннями під одним дахом. Довжина і ширина стін становила 4 м. Оригінальним був екстер'єр та інтер'єр «хижі», де прибудоване «боїско» до житла («хижа» + «боїско») виконувало одночасно функцію току та сіней. Вхід до «хижі» вів через «боїско». При такому варіанті планування ворота «боїска» висунуті вперед від фронтальної стіни на 75-80 см. Робили це з метою зручнішого заїзду кінями з возом до нього. Вузькі вхідні двері були як в одній із половин воріт «боїска», так і збоку його виступаючої передньої частини.

Чотирикамерні житла побутували в контактній лемківсько-бойківській території і були рідкістю.

Сіни були сполучною ланкою між власне житлом і іншими допоміжними приміщеннями. Розміри сіней у середньому становили 3,5x6 м. Сіни ніколи не білили, лише мастили знизу жовтою глиною («Лемківщина», Т.1, С. 271).

Комора була своєрідним зосередженням достатку. Тут стояла скриня, сусік з зерном. На полицях зберігалися продукти харчування, на жердках висів одяг, тканини, прядиво. Комору не білили. Інколи в стіні комори було маленьке заготоване віконце. Двері в коморі зачинялися з хати дерев'яним дрюком (латою) чи залізним дротом (штабою).

Кожна з головних конструктивних частин лемківської хати з самого початку її будівництва несе в собі художньо-естетичний елемент. Особливо це стосується зрубу і даху. Тут домінували два основні напрямки вирішення екстер'єру житла – теслярський та малярний. Найбільша увага зосереджувалася на профільованих виступаючих частинах зрубу – кутків окрентів, півокрентів, а також фігурно різаних знизу дощок, розташованих з боків двосхилого даху, верхньої його частини – завершення гонтового гребеня, дверей, одвірків («почапу») тощо. Двосхилий дах збоку шалювався вертикально («доземне в'язання») дошками, т.зв. «фальбані», які знизу мали примітивні контурні вирізи. Їм пилою надавали форми трикутників, півкругів, півкругів з хрестиками, круглої форми з хрестиковими отворами, з квадратними або прямокутними вирізами та іншими довільними формами.

Різнманітними композиційними формами відзначалася шалівка боків, даху самими дошками («скісне в'язання») у вигляді ромбів, трикутників. Звершував гонтовий дах гребінь, часто із зарізами та перепадами різнманітних форм. На його краях набивали у верхній частині контурно вирізані невеликих розмірів фігури птахів, сонечка, хрести, ромби тощо («Лемківщина...» Т.1. – с. 272).

Чотирихилий солом'яний дах лемківської хати, вив'язаний сніпками-китицями («кичками»), теж слугує декоративною окрасою при вирішенні її екстер'єру.

Мальовничо виглядали вхідні двері, викладені («спучковані») поверх несучих дощок вузькими рейками («клепками»), які по краях мали паси і щільно прилягали одна до одної. Прибивали їх ковальськими цвяхами. На основній площині дверей «клепки»

викладалися різноманітними композиційними завершеннями у вигляді квадратів, ромбів, зигзагів, проміння сонця тощо. Декоративно оздоблені також металеві клямки та завіси на входних дверях, які виготовляли сільські ковалі.

На Лемківщині мали місце три способи малювання стін зрубу: 1) білення вапном всієї поверхні зрубу чи лише горизонтальними чи вертикальними смугами; 2) вживання нафтової ропи, фарби і глини як підґрунтя для подальшого малювання зверху вапном смугами; 3) малювання орнаментів на зовнішніх частинах хати. Перші верхні два-три ряди протес не білили, оскільки вони ховалися під дахом.

На Бойківсько-Лемківському пограниччі зруби хат були «малювані на червоно або чорно, в білі паси в шпаринах». У селах, пограничних з польськими підгірськими селами, хати білили вапном. Окрім повної побілки зрубу, білили шпари лише на житловій частині хати або по всій його поверхні: В «довгих» хатах стіни житла часто білили повністю, а в господарській частині – лише шпари у вигляді зигзагів та крапок. Зруби малювали також за допомогою нафтової ропи (друга половина XIX – початок XX ст.). Малювання зрубів нафтовою ропою запозичили від лемків сусідні підгірські польські села.

Складним за виконанням і різноманітним за тематикою є розпис зовнішніх дверей хати. Це були мотиви стилізованих квітів, галузок сосни, «кулічок», вазон з одною чи трьома квітками, геометричні розети, барвінок, зірки, сонечко і ін., знаки-символи, що відображали світоглядні уявлення українців.

Мав місце розпис довкола входних дверей та вікон хати з використанням геометричного орнаменту – квадратів, прямокутників, кіл, ламаних ліній. Одвірки входних дверей були мало розмальовані. В основному тут застосовували ламані лінії, стилізовані рослинні мотиви, крапки тощо. Навколо вікон малювали орнамент з листочків барвінку, який вважався символом щастя.

Своєрідністю оформлення відзначались кути лемківських хат («вуглики-кліни»). Виступаючий кут тут відігравав значну декоративну функцію. Його або білили, або розписували відповідними мотивами. На житловій частині на наріжних кутах малювали сонце, квіти, галузки барвінку, май-зілля тощо.

На пограниччі між львівськими і перемиськими землями житлові будівлі були глинобитними («биті хати»), без галерей. Їх білили в блакитний або ясно-синій колір.

Глинобитними були в основному хати на Мостищині. Підлоги почали настелювати в останній чверті XIX ст. На всьому відтинку Львівщина – Перемишль, Ярослав, Жешув, Томашів, крім хат з солом'яним покриттям, у кінці XIX ст. було багато будинків під черепицею. Вікна – прямокутні, розміром 1x2 або 1x1,5 м.

Біля хат на квітниках найбільше висаджували георгіній, лілій, гвоздик, «качурів».

З колядок ми дізнаємось, що в традиції наслення Північного Підляшшя було збереження в конструкції будинку призьби: «А там у Йвана на золотой призьбі», «А в пана Мірка призьба золота, призьба золота, жуонка молода...».

У інтер'єрі досліджуваного періоду помітні польські впливи і загальні європейські тенденції, що мали місце в оформленні житлового простору. На вікна вішали фіранки, ставили вазонки – фуксії, водник, шкарль. У хатах заможніших людей, як і на Холмщині, тут стояли на спеціальних столиках у великих, виготовлених з дерева вазонах великі фікуси, рододендрони. Образи висіли над столом, без рушників. З початку XX ст., особливо в 20-30-ті роки, серед обов'язкових атрибутів інтер'єру з'являється портрет Тараса Шевченка. На мисниках виставляли керамічний посуд.

На Холмщині і Підляшші вже в останній чверті XIX ст. в хатах добрих господарів замість «землі» (глиняної долівки) з'являється дерев'яна підлога. Підлогу настеляли і в коморі. Однією з найсуттєвіших відмінних рис у житлах українського та польського населення Холмщини й Підляшшя дослідники вважали інтер'єр. Якщо ще на початку XX ст. в хаті українця (як багатого, так і бідного) всі предмети

внутрішнього обладнання були домашнього виробництва і інтер'єр відзначався «...чорно-сіруватими тонами з невеликими краплями яскравості», то житло поляка вражало яскравістю кольорів і наявністю, в основному, предметів промислового виробництва». Однак перед депортацією українців з рідних земель в їх інтер'єрі вже було більше яскравих кольорів, купованих у крамницях речей. Так, у вовняних килимках, які прибивають господині над ліжками (тканих на верстатах у домашніх умовах) в гаму сіро-чорних поперечних смуг вплітаються бежеві і яскраво-зелені (с. Святиця, Холмського повіту). Серед речей, що знаходились в хаті чи коморі – гасова лампа – ліхтарка, праска, «банька на камфіну» (гас). В хатах з'являються швейні машинки.

Традиційний інтер'єр Підляшшя та Холмщини, який зберігається до I світової війни, нічим не відрізнявся від загальноукраїнського. В куті між сінешньою і тильною стіною стояла піч. Між піччю і причілковою стіною знаходилась постіль (до другої половини XIX ст. із збитих дощок). У досліджуваний період (починаючи з другої половини XIX ст.) – це вже «лужко». Парадний кут між чільною і причілковою стіною називали «покуте». У цьому куті на стіні розвішували ікони. Тут стояв стіл, стілець (на Холмщині – «стулок»), вздовж чільної і причілкової стін стояли лави, що сходилися на покутті. Колись лави могли замінювати «топчани», у міжвоєнний період лаву в хаті доброго господаря замінює «софка» (дерев'яний диван, що розсувається). В куті між дверима й піччю ставили коцюбу, «бабило» – кий для підпирання затички комина – «баби». В іншому куті при печі ставили мітлу («віник», «драпач»). По другий бік дверей висів «комин», у якому в хатах бідніших селян ще в кінці XIX ст. «лучиною» («лучивом») освітлювали хату. Біля ліжка підвішували колиску (найчастіше – плетену з лози) або ставили дерев'яну колиску (як правило – «на дугах»). У Північних районах Холмщини, за Кольбергом, у другій половині XIX ст. мало місце розташування «полатей» при тильній і чільній стороні.

Сталість традиційних підходів до оформлення інтер'єру житла з одночасним введенням нових елементів, запозичень від поляків у 70-х роках XIX ст. відзначає І. Нечуй-Левицький в результаті поїздки в Седлецьку губернію (Підляшшя – тепер Білопідляське воєводство). Зокрема побувавши в селах Сидорки, Королівський Ортель, Княжий Ортель, Велика Дубровиця, Мала Дубровиця, Кривулька, Вулька, Тучна, Яблучна та ін. він відзначав повну ідентичність тутешнього інтер'єру з загальноукраїнським. Тут знаходилися лави, стіл, піч з «бовдуром», полиця для мисок, під нею шафка, «комин», в якому світили лучиною, мальована скриня тощо. «Тільки образи були з паперу і польського малювання». У коморі стояли скриня, «боденьки», солом'яні сипанки та інше. Тут зберігали одяг, полотно, сало, м'ясо, муку тощо.

Отже, в оформленні садиби господаря-українця на українсько-польському пограниччі в досліджуваний період в цілому домінують традиційні принципи: органічна єдність з оточуючим природним довкіллям; господарська доцільність; дотримання традиційно-народних духовно-моральних та естетичних засад.

Водночас український селянин-господар вдумливо й доцільно застосовує нові цивілізаційні напрямки, характерні для даного періоду, в доборі будівельного матеріалу, в розташуванні приміщень для господарського реманенту, в художньо-естетичному оформленні екстер'єру та інтер'єру житла, в оформленні своєї садиби загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ІН НАН України. – ф. 1, оп. 2. Спр. 384.
2. Вінценз С. На високій полонині. – Львів, 1997. – С. 34.
3. Воек Хв. Студії української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 112.
4. Грушевський М. Історія України – Руси. Т. III. – К., 1991. – М. 186-187.
5. Данилюк А. Давнє народне житло в Шацькому національному парку // Народна творчість та етнографія. – 1994, №2/3. – С. 72.

6. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1981, №6. – С. 77.
7. Спогади. – У кн. «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х р.р. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. Львів, 2002. – С.18, 315.
8. Kępa E. Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Żemkowoszczyźnie w XIX i XX wieku // Materiały Muzeum Budownictwa ludowego w Sanoku. – Sanok, 1971. – Т. 13. – С. 36.
9. Кирчів Р. Світоглядні уявлення і вірування // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 243-260.
10. Kolberg O. Chelmskie (obraz etnograficzny). – Kraków, 1840. – Т.33. – Cz. I. – С. 77.
11. Костюк Н. Мовно-духовний образ дому у творах лемківських авторів. – Lemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność. Kultura materialna i duchowa. – Legnica - Zielona Góra. – 2007. – С. 453,455.
12. Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX – XX ст. // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – №13. – Пряшів, 1998. – С. 336.
13. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерела історико-етнографічних досліджень. – К., 1981.
14. Лемківщина. У 2-х томах. Т. I. Матеріальна культура. – Львів, 1999. – Сс. 263-264, 271, 272-273, 274.
15. Lemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Legnica - Zielona Góra. – 2007.
16. Мельниченко П. Оздоблення садиби виробами з дерева. – К., 1993. – С. 13.
17. Могилич І.Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С. 57-59.
18. Нечуй-Левицький І. В Карпатах. З мандрівок в горах / Подорожі в Українські Карпати. – Львів, 1993. – С. 139.
19. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Т. I. – К., 1994. – С. 221.
20. Радович Р. Народне житло. – Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 121.
21. Reinfuss R. Malowane zręby chałup wiejskich // Polska sztuka ludowa. – 1949. - №78. – С. 204.
22. Reinfuss R. Śladami lemków. – Warszawa, 1990. – С. 22.
23. Світовий конгрес Холмщини і Підляшшя – Матеріали наукової конференції (Львів – Холм, 17-21 вересня 1994 року). – Львів, 1996. – С. 87-101.
24. Ткач В. Очерки Холмщини и Подляшшя. – Холм, 1911. – С.19-20.
25. Традиційні пісні українців Північного Підляшшя (За матеріалами експедицій 1999 – 2001 років Лариси Лукашенко та Галини Похилевич). – Львів, 1994. – С. 33-34, 35-38.
26. Українське народознавство. – Львів, 1994. – С. 458, 471.
27. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / «Жовтень», №8. – Львів. – 1972. – С.1; №9 – С. 137-143.
28. Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 25, 103, 105, 116-117, 121.
29. Czajkowski J. Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu // Rocznik muzeów województwa Rzeszowskiego. – Rzeszów. – С. 191.
30. Чуйко В. Географический очерк Польши // Живописная Россия. – Спб., М., 1896, Т. IV, ч. II. – С. 18.
31. Щербаківський В. На високій полонині. – Львів, 1997. – С. 34.
32. Орченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII – XIX ст.). – К., 1949. – С. 132.
33. Ярошевич Й. Русини Більського повіту. – Над Бугом і Нарвою. – Bielski Podlaski, 1933, №14. – С. 32.